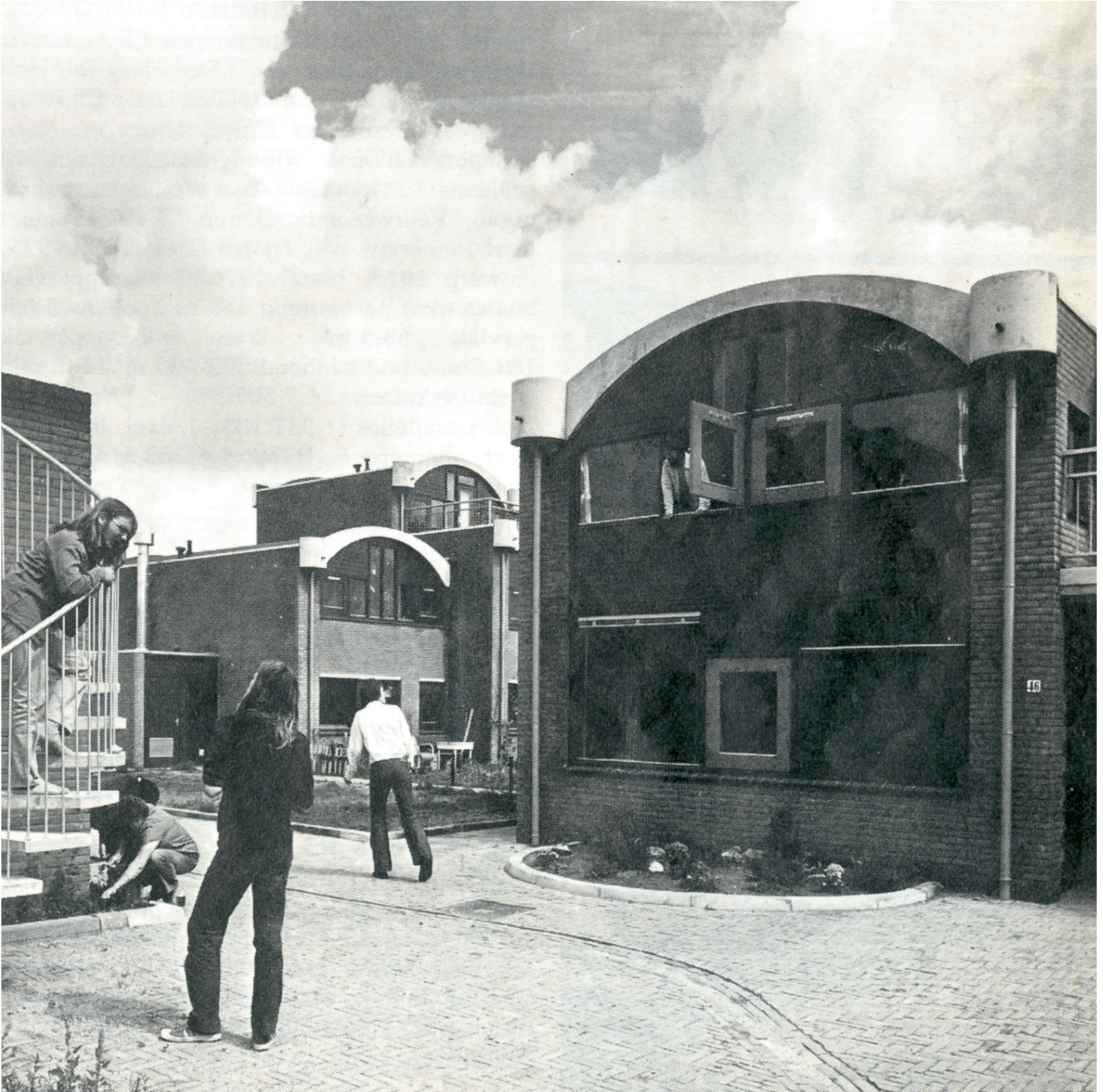

Onderscheid en samenhang

Differentiation and Cohesion

Collectief particulier opdrachtgeverschap in Nederland
Collective Private Commissioning in the Netherlands

Spontane ontmoetingen in de
Wandelmeent, 1978
Spontaneous encounters in the
Wandelmeent, 1978

Recent verklaarde architect Pi de Bruijn in het VPRO-programma *De slag om Nederland* het succes van de herbouwde wijk Roombeek in Enschede uit het feit dat er geen projectontwikkelaars bij betrokken waren. De woningen waren tot stand gekomen door particulier en collectief opdrachtgeverschap.¹ Dankzij deze wijze van ontwikkelen was volgens hem een aantrekkelijke en succesvolle wijk ontstaan, die inmiddels de status van toeristische bestemming heeft bereikt. Op veel plekken in Nederland zien we op dit moment pogingen van overheden om het particulier opdrachtgeverschap te bevorderen. De woningbouwproductie is sterk teruggelopen, voor veel geld verworven en vaak al bouwrijp gemaakte locaties liggen te wachten op bouwplannen. Ontwikkelaars en woningcorporaties laten het afweten, particuliere initiatieven, individueel of collectief, krijgen ruim baan.

Of hier werkelijk sprake is van een definitieve verschuiving in de Nederlandse woningbouwproductie, is midden in de storm niet aan te geven. Wel kan voorzichtig gekeken worden of door de toename van particuliere initiatieven inderdaad andersoortige woningen gebouwd worden. De vraag spitst zich dan vooral toe op het collectief opdrachtgeverschap waarin de balans tussen individuele verlangens en collectieve belangen een nieuw uitgangspunt voor het woningontwerp lijkt te bieden.

Zelf bouwen

Het stimuleren van particulier opdrachtgeverschap speelt al langere tijd een rol in het debat over het woningbeleid. Het past in de langdurige politieke ontwikkelingen in Nederland, waar de verzorgingsstaat zowel ter linker als rechter zijde zo langzamerhand vaarwel wordt gezegd: de burger moet meer verantwoordelijkheid nemen en daarbij tegelijkertijd meer vrijheden krijgen. Carel Weeber, in een eerder tijdperk architect van een aantal vaak omstreden, grootschalige woningbouwprojecten, nam in 1997 op polemische wijze stelling tegen de 'staatsarchitectuur' in de woningbouw, verbeeld door de eindeloze rijwoningen in de Vinexwijken. Hij introduceerde met 'het wilde wonen' de idee dat iedereen – niet gehinderd door (esthetische) regels – zijn huis moet kunnen bouwen.² In het kielzog van deze stellingname diende Tweede-Kamerlid Adri Duivesteijn (PvdA) in 1998 met succes een motie in met het voorstel dat een derde van de woningproductie in particuliere handen moest komen. In de nota *Mensen Wensen Wonen. Wonen in de 21ste eeuw* (2000) stelde staatssecretaris Remkes (VVD) vervolgens dat er meer ruimte moest komen voor individuele 'woonvoorkeuren' en Remkes herhaalde Duivesteijn's ambitie dat 30 procent van de Nederlandse woningbouwproductie zich in 2005 in handen van de particuliere eigenaar/bewoner moest bevinden. De werkelijkheid bleek weerbarstig en deze doelen zijn nooit gehaald. Woningbouw in Nederland is sinds jaar en dag ingesteld op repetitie, standaardisatie van de verschillende componenten en de daaruit te behalen voordelen in bouwkosten. Individueel opdrachtgeverschap is, zeker in een stedelijke context, al eeuwen niet weggelegd voor de gemiddelde woningzoeker. De woningproductie in de Vinexwijken liet enkele eerste pogingen zien om ruimte te maken voor individueel opdrachtgeverschap. Het kwam zelden verder dan een, al dan niet welstandsvrij, buurtje met kavels voor vrijstaande bebouwing.

In Almere, waar de woningbouwproductie inmiddels onder de hoede was gekomen van Adri Duivesteijn in zijn functie als wethouder (2006 tot 2013), wordt de verwoede poging om het particulier opdrachtgeverschap ruim baan te geven, voortgezet, met als belangrijkste speelveld het Homeruskwartier, de grootste nieuwbouwwontwikkeling op basis van particulier opdrachtgeverschap in Nederland tot nu toe.³ Projectontwikkelaars hebben vanzelfsprekend de wervende werking

In a recently broadcast episode of current affairs programme *De slag om Nederland* (The battle for the Netherlands), architect Pi de Bruijn credited the successful rebuilding of the Roombeek neighbourhood in Enschede to the fact that no project developers had been involved. Instead, the homes had come about through private and collective commissioning.¹ In the architect's view, this method of development had produced an attractive and thriving neighbourhood, which has since become a tourist destination. In other parts of the country too, local governments are now trying to promote the practice of private commissioning. Housing production has fallen dramatically, while sites that were purchased for large sums of money and are ready for building are still awaiting construction plans. Developers and housing associations are bailing out, thus clearing the way for private initiatives, whether individual or collective.

Whether or not this indicates a definitive shift in the Dutch housing market is impossible to say at this point in time. But what we can do is try to assess whether the increase in private initiatives is resulting in the construction of different types of dwellings. Of particular interest here is the practice of collective commissioning, in which the balance between individual requirements and collective interests seems to offer a new principle for housing design.

Self-Build

The stimulation of private commissions has been a factor in the debate on housing policy for some time now. It reflects ongoing political developments in the Netherlands, where both left and right are gradually abandoning the welfare state: citizens are expected to take on more responsibilities, while at the same time they should be given more liberties. In 1997 Carel Weeber, the architect of a number of large-scale and often controversial housing projects, took a polemical stand against 'state architecture' in the housing sector, embodied by the endless rows of terraced houses in the so-called Vinex neighbourhoods. Through his concept of 'het wilde wonen' ('wild' or unregulated housing), he put forward the idea that everyone should be given the opportunity to build their own home – unhindered by (aesthetic) rules and regulations.² In his wake, MP Adri Duivesteijn (PvdA) successfully tabled a motion in 1998 proposing that a third of all housing output should be in private hands. In the policy document *Mensen Wensen Wonen. Wonen in de 21ste eeuw* (What People Want, Where People Live. Housing in the 21st Century, 2000), Deputy Minister Remkes (VVD) argued for more room for individual 'housing preferences', and reiterated Duivesteijn's target that by 2005 at least 30 per cent of Dutch housing output ought to be in the hands of private owner-occupiers. Reality refuses to be pinned down, however, and the targets were never met. Housing in the Netherlands has long been geared towards repetition, standardization and the resulting cost-savings. The average person looking for accommodation has not had the option of commissioning his or her own home for centuries, especially in an urban context. And while there have been a few attempts at facilitating individual commissioning in the Vinex neighbourhoods, this seldom went beyond a small area with plots for detached houses, whether or not without aesthetic controls.

In Almere, where the housing sector was under the control of Adri Duivesteijn in his role as city councillor from 2006 to 2013, efforts to stimulate private commissioning are continuing apace. They are mainly centred on the Homeruskwartier, the largest new development based on private commissioning in the Netherlands to date.³

Needless to say, project developers too have embraced the appeal of the 'self-build' house. Projects with names like *Wonen à la carte* and

van het ‘zelf ontworpen’ huis ook omarmd. Namen als *Wonen à la carte*, *Wenswonen* en dergelijke worden verbonden aan projecten, die een reeks aan vaak louter cosmetische keuzes aanbieden om een standaardwoning toch ‘individueel en uniek’ te maken.⁴ De keuzemogelijkheden weten zich echter niet uit het dwingende korset van de bouwmethodiek te bevrijden; de industriële bouwwijze wordt letterlijk gemaskeerd door verschillende gevelinvullingen aan te bieden. Ondanks enkele groots aangepakte projecten, zoals het Homeruskwartier, is particulier opdrachtgeverschap zonder tussenkomst van een ontwikkelende partij de afgelopen jaren in omvang beperkt gebleven. Nadat er decennia lang nauwelijks mogelijkheden waren om zelf te bouwen ligt er nu wel een vraag, maar die is misschien alleen maar het gevolg van een inhaalslag na schaarste. Net zoals het geval was bij de ontwikkeling van luxe appartementen – een inmiddels ook alweer voorbijgehaalde hausse.

De vraag naar meer individuele invloed op het ontwerp van woning en woonomgeving na decennia van grootschalige woningbouw is onmiskenbaar, maar is niet per se gekoppeld aan *eigen* opdrachtgeverschap. Ook is er sprake van een herleving van de waardering voor gedeelde, collectieve ruimte in de woonomgeving.⁵ Deze ontwikkelingen lijken maar beperkt gebaat bij individueel opdrachtgeverschap. Het streven om zelf opdrachtgever te zijn, kent veel fysieke, procesmatige en financiële beperkingen. De idee van het wilde wonen is op de keper beschouwd eerder verbonden met nostalgie dan met betrokkenheid bij de woonomgeving en een streven naar collectiviteit.

Het antwoord op deze aspiraties is wellicht beter te vinden in *collectief* particulier opdrachtgeverschap. Het langzaam toenemend aantal projecten gaat hand in hand met studies en publicaties over dit fenomeen, in Nederland en daarbuiten.⁶ De aandacht gaat daarin veelal uit naar de onderscheidende aspecten van het collectief particulier opdrachtgeverschap met betrekking tot het proces van planvorming, realisatie en beheer. De particuliere betrokkenheid bij het opdrachtgeverschap blijkt veel verschillende gedaanten aan te kunnen nemen, en verschilt ook zeer van land tot land, afhankelijk van de gangbare bouwpraktijken. In Nederland kunnen door samenwerking de voordelen van een grotere schaal, sinds jaar en dag uitgangspunt van de woningbouwproductie, geïncasseerd worden, maar hoe verhoudt zich dit tot de wens van de deelnemers aan het collectieve opdrachtgeverschap een woning te realiseren die aansluit op hun persoonlijke eisen en wensen? De vraag rijst dan op of uit collectief particulier opdrachtgeverschap niet alleen nieuwe procesvormen, maar ook nieuwe woningtypologieën voortkomen?

Coöperatief bouwen

Dat collectief opdrachtgeverschap geen verschijnsel is van de laatste jaren, is te zien in het 90 jaar geleden gebouwde Etagehuis Westhove in Amsterdam-Zuid.⁷ Een groep bewoners van de Amsterdamse grachtengordel, verenigd in Bouwmaatschappij Lastman, vroeg architect F.A. Warners een ontwerp te maken voor een appartementengebouw op een kavel langs het Noorder-Amstelkanaal. De initiatiefnemers zochten een woning aan wat destijds de rand van de stad was, om aan de drukte en vervuiling van de grachten in het centrum te kunnen ontsnappen. De indeling en afmetingen van de appartementen werden aangepast aan de specifieke eisen van de bewoners. Ook ontwierp Warners voor een aantal woningen de interieurs. Warners nam als architect ook zelf initiatieven voor de ontwikkeling van collectieve woongebouwen met luxe appartementen.

Hij richtte hiervoor de NV Amsterdamsche Maatschappij tot

Wenswonen (*Living à la carte, Tailorhousing*) offer a set of often purely cosmetic options for making a standard dwelling ‘individual and unique’.⁴ But the options fail to shrug off the straitjacket of the construction methods; the industrialized construction process is literally masked by different façades. With the exception of a few large-scale projects, such as the Homeruskwartier, private commissioning without the intervention of a developer has not really taken off in recent years. Following decades when there were few opportunities for self-building, there is demand now, but it may be just a question of a post-scarcity catch-up. The same happened with luxury apartments – a development boom that has come and gone.

After decades of large-scale house building, demand for more individual say in the design of both house and living environment is undeniable, but not necessarily coupled to *private* commissioning. Likewise, there are signs of a resurgence of the appreciation of shared, collective space in the living environment.⁵ Individual commissioning appears to be of limited benefit to these developments. The ambition to commission one’s own home is beset by physical, procedural and financial constraints. On closer inspection the idea of ‘het wilde wonen’ is inspired more by nostalgia than by a sense of commitment to the living environment and a desire for collectivity. These aspirations may be better met by *collective* private commissioning. The gradual increase in the number of collectively commissioned projects goes hand in hand with studies of and publications about the phenomenon, both in the Netherlands and elsewhere.⁶ They tend to focus on the distinguishing features of collective private commissioning with respect to the processes of planning, realization and management. Private involvement in the commissioning process can take on many different guises and also differs greatly from country to country, depending on national building practices. In the Netherlands, cooperation results in competitive advantages of scale, which has long been the underlying principle of the housing market. But how is this tied up with the desire of those participating in the collective to realize a dwelling that reflects their personal wishes and requirements? Do the new processes that result from collective private commissioning spawn new dwelling typologies as well?

Cooperative Building

Collective commissioning is not a recent phenomenon, as is shown by Etagehuis Westhove, built in Amsterdam South 90 years ago.⁷ A group of people living in Amsterdam’s canal zone formed Bouwmaatschappij Lastman (Building Society Lastman) and asked architect F.A. Warners to draw up a design for an apartment building on a plot beside Noorder-Amstelkanaal. Those behind the initiative were looking for a home on what was then the edge of the city, in order to escape the crowded and polluted canals in the city centre. The layout and size of the apartments were adapted to meet the residents’ specific requirements. Warners also designed the interiors of some of these dwellings. Incidentally, Warners also initiated the development of luxury apartment buildings. For this purpose he founded the NV Amsterdamsche Maatschappij tot Exploitatie van Etagewoningen (The Amsterdam Society for the Development of Apartments). The combined role of developer/architect was practically unheard-of at the time.

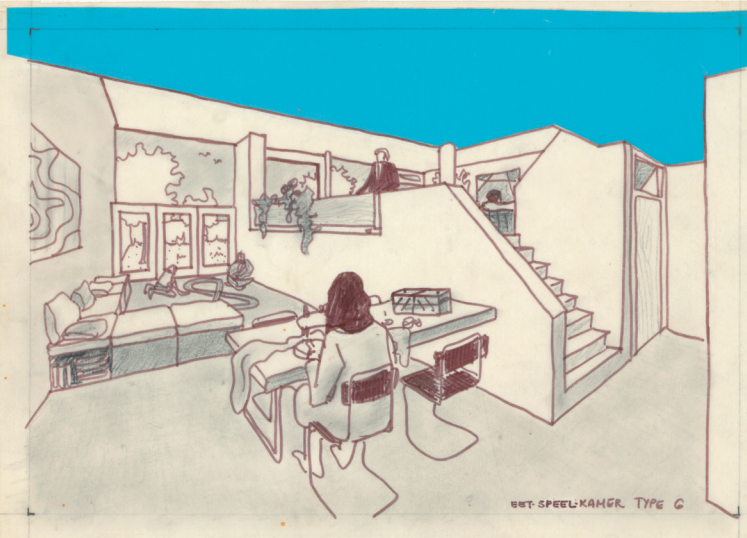
The unusually spacious and beautifully finished apartments of Etagehuis Westhove are certainly exceptional, but elsewhere too private initiatives to realize custom-made homes through collective commissioning led to remarkable projects in the first half of the twentieth century. Paradoxically, it was the strict, centralized control over house building and the funding structure associated with it that made these private initiatives possible. In response to the National Housing Act of 1902, private housing

Interieurschets etagewoning Westhove
Interior sketch of an apartment in Westhove

Interieurs woning Harmoniehof, ca. 1930
Interior of an apartment in Harmoniehof, c. 1930

Ontwerpschets groeiwoning 't Hooft
Design sketch of a growth house in
't Hooft

**Interieur woning Egelwier,
jaren '80**
Interior of one of the Egelwier
dwellings, 1980s

Exploitatie van Etagewoningen op. De combinatie van de rollen van ontwikkelaar/architect was destijds beslist gebruikelijk.

De buitengewoon royale en prachtig afgewerkte appartementen van Etagehuis Westhove mogen uitzonderlijk zijn, het particuliere initiatief om in collectief opdrachtgeverschap meer op maat gemaakte woningen te realiseren, heeft in de eerste helft van de twintigste eeuw op meer plaatsen tot bijzondere projecten geleid. Juist door de sterke centrale regie over de woningbouw en de daaraan verbonden subsidie-mogelijkheden konden particuliere initiatieven worden uitgevoerd. Als gevolg van de Woningwet van 1902 werden particuliere woningbouwcorporaties opgericht om in woonwensen te kunnen voorzien, die speculatieve bouwers en grote, op goedkope grootschalige volkswoningbouw gerichte corporaties negeerden. De gebouwde resultaten van deze particuliere initiatieven onderscheiden zich vooral op het vlak van de woningtypologie (plattegronden en schakelingen) en de aanwezigheid van collectieve ruimten, binnen en buiten.

De Frisia-woningen in Amersfoort, een complex van 49 rijwoningen, werd gebouwd door een aantal particuliere initiatiefnemers, gepensioneerde onderwijzers en militairen.⁸ Het plan werd tussen 1920 en 1922 gerealiseerd naar ontwerp van A.H. van Wamelen. De compacte, relatief brede en ondiepe woningen, verzameld onder royale rieten 'landhuis'-kappen, moesten een betaalbaar alternatief vormen voor een vrijstaand huis en huisvesting bieden aan een gemeenschap van 'gelijkgezinden'.

In 1908 richtte een aantal hogere ambtenaren in Amsterdam de coöperatie de Samenwerking op, met als doel voor henzelf en andere woningzoekenden uit de betere middenklasse een vorm van huisvesting te ontwikkelen, die meer kwaliteit bood dan de toenmalige woningbouw. Het succes van dit initiatief leidde tot een aantal vervolgpacten, waarvan de Harmoniehof, gerealiseerd tussen 1919 en 1922 naar ontwerp van J.C. van Epen en M.J.E. Lippits, het meest bekend werd.⁹ Twee langgerekte, rechthoekige bouwblokken liggen ter weerszijden van een collectief plantsoen; op de uiteinden van de blokken bevinden zich telkens twee twee-onder-een-kap woningen. De beide bouwblokken bevatten een diversiteit aan boven- en benedenwoningen met elk een voordeur aan de straat. De ruime woningen hebben steeds een woonkamer-en-suite, en twee tot vier slaapkamers. De ongebruikelijke, maar ingenieuze schakelingen en stapelingen proberen zoveel mogelijk het probleem van de gehorigheid tussen slaap- en woonkamers in woningen die op traditionele wijze met houten vloeren zijn gebouwd, te elimineren. Deze kenmerken bij elkaar leidden tot woningen die zo goed mogelijk de kwaliteit van de traditionele grondgebonden 'stads'-woning hebben behouden. De drie verdieping hoge blokken met hun uitkragende kappen en wisseling van erkers doen zich voor als royale rijwoningen; de twee-onder-een-kap woningen aan het plantsoen als villa's, met de kappen in wisselende richtingen.

Hoewel na de Tweede Wereldoorlog de schaarste aan woningen tot een sterke uniformering en industrialisering van de woningbouw leidt, blijft het ideaal van de op maat van de bewoner gemaakte woning bestaan. Vergelijkbaar met het initiatief van De Samenwerking is de oprichting van de corporatie Huis en Wijk in Eindhoven, 50 jaar later. In dit geval kwam het initiatief van een aantal medewerkers van Philips, die het toenmalige woningaanbod in Eindhoven kwalitatief onder de maat vonden. Zij vroegen architect Jaap Bakema om een voorstel te maken voor een nieuwe woonwijk voor 1.000 gezinnen: 't Hool. Uitgangspunt was de gebruiks- en ruimtelijke kwaliteit van de woning zelf, niet die van de locatie of de toepassing van dure bouwmaterialen.¹⁰ Door deze vraag kon Bakema veel van zijn tot dan toe ontwikkelde ideeën voor woningbouw integreren tot een ensemble, dat wordt

associations were established in order to meet the housing needs that were ignored by speculative builders and large housing corporations specializing in affordable, large-scale social housing. The most distinguishing features of these private initiatives are the dwelling types (in terms of floor plans and the way the dwellings are linked) and the inclusion of collective spaces, both inside and outside.

The Frisia homes in Amersfoort, a development of 49 terraced houses, was built on the initiative of a group of retired teachers and servicemen.⁸ The plan was realized between 1920 and 1922 to a design by A.H. van Wamelen. The compact, relatively wide and shallow houses with large thatched 'country house' roofs, were conceived as an affordable alternative to detached houses and were to accommodate a community of 'like-minded people'.

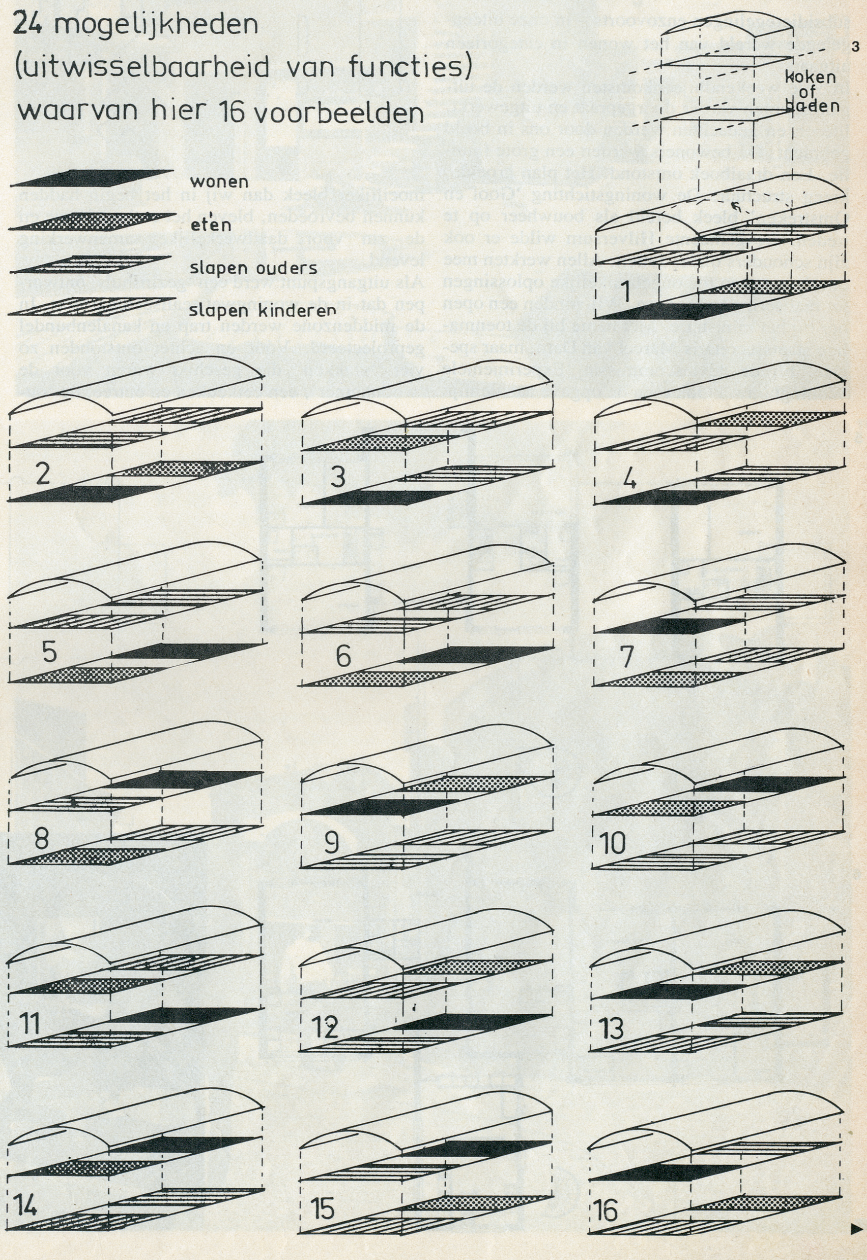
In 1908 a number of high-ranked civil servants in Amsterdam founded the cooperative 'Samenwerking' (Cooperation), which set out to develop better quality housing for both themselves and other middle-class people looking for accommodation. The success of this initiative led to several follow-up projects, of which the Harmoniehof, realized between 1919 and 1922 to a design by J.C. van Epen and M.J.E. Lippits, is the best known.⁹ Two elongated, rectangular blocks flank a public garden, while two substantial townhouses, each consisting of two semi-detached houses, top either end of the blocks. The blocks boast a variety of ground floor and upper floor flats, each of which has a front door on the street. The spacious dwellings all have a living room consisting of two spaces connected by sliding doors, and two to four bedrooms. The dwellings are linked and stacked in unusual, but ingenious ways in order to reduce the problem of noise between bedrooms and living rooms in homes with traditional wooden flooring. All this has resulted in homes that have retained much of the quality of the traditional ground-accessed townhouse. The three-storey blocks with their projecting roofs and alternating bay windows look like spacious terraced houses, while the semi-detached houses flanking the public garden are reminiscent of villas, with roofs facing in different directions.

Although the post-war housing shortage led to the industrialization of the housing sector and great uniformity, the ideal of the custom-made home persisted. The establishment of the Huis en Wijk housing association in Eindhoven recalls Samenwerking 50 years earlier. In this case the initiative came from a number of Philips employees, who thought the housing market in Eindhoven at the time was below par. They asked architect Jaap Bakema to come up with a design for a new neighbourhood for 1,000 families: 't Hool. The performance and spatial quality of the dwelling itself was to be the primary focus, not the location or the application of expensive construction materials.¹⁰ These requirements enabled Bakema to bring many of his existing ideas together in a development characterized by a great cohesion between public, collective and private spaces and boasting a wide variety of dwelling types. Bakema and the project architects Stokla and Lans proposed an extensive catalogue of 14 dwelling types within an 'ideal' layout of smaller clusters separated by collective and public greenery – with a high wall of flats as its northern boundary. The different dwelling types offered a great deal of choice in and of themselves, but there was further differentiation *within* the types, as illustrated by type 1 – the courtyard house. Most noteworthy in this respect is type 7 – the *growth type*.¹¹ These dwellings, with the sculptural exterior typical of Bakema's architecture, could be enlarged via both vertical and horizontal additions and extensions. The quirky sculptural quality meant that instead of ruining the overall picture, such extras would actually enhance it.

The split-level layout produced a house with a remarkable spatial quality, in which the most important rooms are grouped around a one-

**Wandelmeent. Schema indelings-
mogelijkheden woning met vier
vlakjes**

Wandelmeent. Diagram of layout
variations of a house with four
vlakjes (units)

**Gemeenschappelijke ruimte
Wandelmeent, 1978**

Communal space in Wandelmeent,
1978

gekenmerkt door een sterke samenhang tussen openbare, collectieve en privéruimten, en door een grote variëteit aan woningtypen. Bakema en de projectarchitecten Stokla en Lans stelden binnen een 'ideale' verkaveling van door collectief en openbaar groen gescheiden woonbuurtjes – met een hoge wand met appartementen als noordelijke afsluiting – een uitgebreide catalogus van 14 woningtypen voor. De reeks typen bood a priori veel keus, maar de idee van differentiatie werd nog verder uitgewerkt binnen de typen zelf, zoals de variatie binnen type 1 – de patiowoning – laat zien. Het meest bijzondere type in dit opzicht is type 7 – de groeiwoning (*growth type*).¹¹ Deze woningen, met een voor Bakema's architectuur typerende sculpturale verschijningsvorm, konden op meer manieren worden uitgebreid door op- en aanbouwen. De grillige plastic maakte dat deze toevoegingen het totaalbeeld nooit zouden verstoren, maar juist versterken.

De split-level opzet resulteerde in een zeer ruimtelijk huis, waarbij de belangrijkste vertrekken gegroepeerd zijn om een anderhalve verdieping hoge woonhal die toegang biedt tot de tuin. Net zo opmerkelijk is de bajonetverkaveling, met brede tuinzijde en smalle entreezijde; door de afwisseling van voor- en achterkanten zijn er geen 'achterkanten' meer, en kan een blok 'groeiwoningen' probleemloos in een aan alle zijden openbare groene ruimte gepositioneerd worden.¹² De kleinste woningen bevinden zich in de wandvormige blokken en het torenblok aan de noordzijde van de wijk. Hier komt ook in gestapelde vorm de split-level doorsnede terug, in een variant op Bakema's befaamde woontoren in het Berlijnse Hansaviertel.

Individu en collectief

In de beschreven voorbeelden lijkt zich een tegenstelling te verschuilen: het collectief opdrachtgeverschap als middel om juist uiteenlopende, individuele woonwensen te kunnen realiseren. Het door Hans Ruijsenaars in 1978 ontworpen project voor 11 grondgebonden woningen in Leusden, in opdracht van de toekomstige bewoners, stelt de individuele wensen van het collectief voorop.¹³ Begin jaren 1970 was het dorp Hamersveld bij Amersfoort omgedoopt in Leusden, om vervolgens in een snel tempo uitgebreid te worden met schier eindeloze verkavelingen van identieke, in baksteen en dakpannen uitgevoerde rijwoningen. De woningen aan de Egelwier lijken zich hieraan te willen onttrekken, net als het dichtbij gelegen Park Rozendaal (ook bekend onder de naam Eurowoningen) naar ontwerp van Klunder en Zuiderhoek.¹⁴ Waar Park Rozendaal bestaat uit ruim 500 identieke woningen, is in het kleinschalige project van Ruijsenaars juist geen woning dezelfde. Het is opgezet volgens een consequent doorgevoerde basisstructuur, die vervolgens in elke woning is uitgewerkt tot een unieke, op maat gemaakte eenheid. De woningen zijn twee of drie traveeën breed. Van voor naar achter is loodrecht op de constructieve beuken een tweede zonering in drie delen gemaakt. De voorste zone bevat entrees, keukens, bergingen en/of garages; de middelste wordt gearticuleerd door een lichtstraat in het dak en de begane grondvloer van de achterzone ligt lager. Grote en kleine vides verbinden de zones en laten het daglicht overal doordringen. De heldere ruimtelijke structuur en de constructieve opzet maken het eenvoudig mogelijk in elke woning verschillende posities voor keukens, indelingen, vides en trappen te maken, zonder dat de samenhang en herkenbaarheid van het geheel verloren gaat. Dit evenwicht tussen structuur en differentiatie is goed vergelijkbaar met de opzet van Thalmatt 1, een project voor 18 particuliere opdrachtgevers van Atelier 5 in de buurt van Bern.¹⁵

In het project in Leusden staat individuele uitwerking, dankzij het collectieve initiatief, centraal; er zijn echter geen collectieve ruimten in het project aanwezig. Door de gezamenlijke aanpak past het binnen de

and-a-half height living room with access to the garden. Equally special is the interlocking parcellation, and the resulting wide garden façade and narrow entrance façade. The alternation of front and rear elevations effectively does away with 'rears', so that a block of 'growth types' can be positioned within a fully public green space.¹² The smallest homes are situated in the wall-like apartment blocks and the tower block along the neighbourhood's northern border. Here we also find a stacked version of the split-level section, a variation on Bakema's renowned tower block in Berlin's Hansaviertel.

Individual and Collective

The examples described above appear to be paradoxical: collective commissioning as a means of realizing diverse individual housing requirements. Hans Ruijsenaars' 1978 design for 11 ground-accessed dwellings in Leusden, commissioned by the future residents, put the collective's individual requirements at the forefront.¹³ In the early 1970s the village of Hamersveld near Amersfoort was renamed Leusden, before being rapidly extended with interminable plots of identical terraced houses made of brick and tiled roofs. The homes on Egelwier seem to buck this trend, as do those in nearby Park Rozendaal (also known by the name of Eurowoningen), designed by Klunder en Zuiderhoek.¹⁴ Whereas Park Rozendaal consists of more than 500 identical dwellings, no two homes are the same in Ruijsenaars' small-scale project. The homes have the same basic structure, which is then adapted to create unique, customized units. The dwellings are two or three bays wide. At right angles to the constructive bays is a second three-part zoning. The front zone contains the entrances, kitchen, storage spaces and/or garages, the middle one features a light shaft in the roof, while the rear zone boasts a sunken ground-level floor. Bigger and smaller voids connect these zones and flood them with daylight. The clear spatial organization and the structural design make it easy to vary the layout and the position of kitchens, voids and staircases in each dwelling without a loss of overall cohesion and identity. This balance between structure and differentiation evokes the design of Thalmatt 1 near Bern, a project for 18 private clients by Atelier 5.¹⁵

The collective initiative behind this project in Leusden put individual elaboration centre stage. The project features no collective spaces, but by operating as a collective, the clients were able to realize their individual wishes. The row house typology ensures the project is within budget and in accordance with the then planning controls of the expansion of Leusden.

In the 1970s new ideas started to appear. New ideals regarding collectivity were less about collective commissioning with the aim of owning a home designed to one's own specifications than about co-habiting in a community and sharing facilities. The underlying principle here is not home ownership; instead, private initiatives for this kind of 'communal living' are picked up by existing housing associations and often realized in the form of clusters of (subsidized) rental homes. This living arrangement became known as *Centraal Wonen* (Co-housing). The first project to be built under this name, on the basis of a private initiative, was the Wandelmeent in Hilversum.¹⁶ The project, realized in 1977 in Hilversumse Meent, a large suburb of Hilversum, is still regarded as one of the most successful co-housing projects.¹⁷ Wedged in between so-called *woonerven* full of single-family houses, the Wandelmeent is made up of 50 extremely varied rental homes. They are divided into ten clusters, each of which has some shared facilities: kitchen, storage/laundry space and garden. There are also some shared facilities for all the clusters together, including a space for people to get together, a work room, guest rooms, a sauna and a youth club. The project,

financiële kaders van de opdrachtgevers en de toenmalige stedenbouwkundige conventies van de uitleg van Leusden. In de jaren 1970 dienen zich echter ook andere ideeën aan. Nieuwe idealen met betrekking tot collectiviteit richten zich niet zozeer op het gezamenlijk opdrachtgeverschap, om daarmee een op eigen wensen toegespitste woning te kunnen bezitten, maar op het daadwerkelijk samenwonen in een woongemeenschap en het delen van voorzieningen. Het eigen woningbezit is daarbij geen uitgangspunt; particuliere initiatieven voor dit ‘groeps-wonen’ worden door bestaande corporaties opgepakt en veelal in de vorm van clusters van (sociale) huurwoningen gerealiseerd. Deze woonvorm werd bekend als Centraal Wonen. Het eerste project dat onder deze naam gerealiseerd werd, op basis van een particulier initiatief, was de Wandelmeent in Hilversum.¹⁶ Het in 1977 gerealiseerde project, in een grootschalige uitbreiding van Hilversum, de Hilversumse Meent, wordt nog steeds als een van de meest geslaagde voorbeelden van een Centraal Wonen project beschouwd.¹⁷ Ingeklemd tussen woonerven vol eengezinshuizen bevat de Wandelmeent 50 zeer gevarieerde huurwoningen. Ze zijn opgedeeld in tien clusters met elk een aantal gemeenschappelijke voorzieningen: keuken, berging/wasruimte en tuin. Het project kent ook een aantal gemeenschappelijke voorzieningen voor alle clusters samen, waaronder een ontmoetingsruimte, hobbyruimte, logeerkamers, sauna en jeugdthunk. Het door Leo de Jonge ontworpen project is een bijzonder voorbeeld van een modulair opgebouwd woonensemble. De duidelijke articulatie van de bouwmuren in het exterieur en het ritme van de gebogen daken bieden een naklank van de repetitieve, mediterrane geïnspireerde (mat) structuren, die geliefd waren bij de naoorlogse modernisten.

Een repeterende module van ongeveer 23 m², in Centraal Wonen termen een ‘vlakje’, is het uitgangspunt. De Wandelmeent bevat woon-eenheden variërend van twee tot vijf vlakjes. De eigenaar, woningcorporatie het Gooi, verhuurt het complex aan de Stichting Centraal Wonen die het vervolgens beheert en verhuurt aan de bewoners. De bewoners kunnen hun eigen modules niet uitbreiden, maar wel doorschuiven naar een grotere (‘majoreren’) of een kleinere eenheid (‘minoreren’) als de gezinssamenstelling verandert of andere redenen hiertoe nopen. Het project werd zo uitgevoerd dat het eenvoudig tot reguliere eengezinswoningen was om te bouwen. Dat is tot de dag van vandaag niet gebeurd.

Inclusief of exclusief

Kenmerkend voor de Wandelmeent is het nadrukkelijke ideaal om een gemengde bewonerssamenstelling te krijgen, een afspiegeling van de maatschappij. Dit geldt voor veel van de later, vooral in de jaren 1980 ontwikkelde Centraal Wonen projecten. In de jaren 1990 zien we daarentegen steeds meer initiatieven opkomen van meer specifieke groepen bewoners. Ook hier waren woningcorporaties bereid als bouwheer op te treden. Karakteristieke voorbeelden zijn het gebouw voor een ouderenwoongroep aan de Dobbelsmannweg in Nijmegen (Erick van Egeraat, 1996) en het L.A. Ries-huis aan de Brouwersgracht in Amsterdam, voor een woongroep van homoseksuele ouderen, ontworpen in 1997 door Mecanoo.

Het daadwerkelijke particuliere opdrachtgeverschap komt ook weer naar boven. In Amsterdam zorgt de woningschaarste ervoor dat het moeilijk is een passende woning te vinden, en zo ontstaan er verschillende initiatieven van groepen particulieren. Dit gebeurde zowel in de bestaande stad, waar het project ‘Gespleten Hendrik’ in de Frederik Hendrikbuurt (De Jager & Lette, 1996) een pioniersrol speelde, als in meer grootschalige nieuwbouw en herontwikkelingen. Net als bij de coöperatieve initiatieven in het begin van de twintigste

designed by Leo de Jonge, is a good example of a modular configuration. The clear articulation of the boundary walls in the exterior and the rhythm of the curved roofs reflect the repetitive, Mediterranean-inspired (mat) structures which were popular among post-war modernists.

The units are based on a repeated module of approximately 23 m², in *Centraal Wonen* terms known as a *vlakje* (which translates roughly as a ‘small segment’). Wandelmeent contains units ranging in size from two to five such segments. The owner, housing association Het Gooi, leases the development to the Stichting Centraal Wonen (Centraal Wonen Foundation), which manages it and rents it to the residents. The latter are not allowed to extend their modules, but when their family set-up changes or other reasons require it they can move to a larger or smaller unit (known as ‘upscaling’ and ‘downscaling’ respectively). The construction of the houses allows for easy reconversion into standard single-family dwellings. This has not happened yet.

Inclusive or Exclusive

One of the defining characteristics of the Wandelmeent is its stated aim of achieving a mix of residents, a proper reflection of society. This is true of many of the later Centraal Wonen projects, especially those developed in the 1980s. In the 1990s, on the other hand, we start to see an increasing number of initiatives from more specific groups of residents. Again, housing associations were prepared to act as intermediaries. Typical examples include a building for a group of elderly people on Dobbelsmannweg in Nijmegen (Erick van Egeraat, 1996) and the L.A. Ries house on Brouwersgracht in Amsterdam for a group of elderly gay people, designed by Mecanoo in 1997.

Private commissioning in the true sense of the word made a comeback too. In Amsterdam, the housing shortage made it difficult for many people to find suitable accommodation, prompting various initiatives by groups of private individuals. This happened both in the city centre, with the pioneering project ‘Gespleten Hendrik’ (Split Hendrik) in the Frederik Hendrik neighbourhood (De Jager & Lette, 1996), and in more large-scale new developments and redevelopments. Like the cooperative initiatives in the early twentieth century, the initiators here are often homogenous groups of people.

Housing block ‘BO1’ in the eastern docklands in Amsterdam was not only the first residential building to be realized on Borneo island, but also the first project to come about through collective private commissioning. In this case, the initiative came from the project’s designers, CASA architecten, founded in 1981 as a cooperative. Collective commissioning makes it particularly attractive for architects to initiate projects, since it enables them to pass any development risk on to the collective of clients rather than shoulder it themselves. BO1 contains 70 diverse live/work units. The block also includes a few communal spaces. Roof terraces and large verandas along the interior courtyards seek to furnish the homes with outdoor spaces of a higher quality than the usual tiny (recessed) balconies. BO1 and Gespleten Hendrik are both compact, urban blocks, where the attempts at creating distinctive individual homes within the straitjacket of the conventional structure of loadbearing interior walls with narrow bays are only modestly successful. Their exteriors betray nothing of the differences within, but merely show the outside world a neutral mask.

Standard and Exception

Within the Dutch context, the paradoxical aim of collective private commissioning of achieving greater differentiation through a joint effort has resulted in some remarkable dilemmas. In other countries, whether close, such as Belgium, or far, such as Canada and the USA, collective

eeuw, is hier ook veelal sprake van homogene groepen initiatiefnemers.

Het blok 'BO1' in het Amsterdamse Oostelijk Havengebied was niet alleen het eerste gerealiseerde woongebouw op het Borneo-eiland, maar ook een eerste project opgezet in collectief particulier opdrachtgeverschap. Het initiatief lag in dit geval bij de ontwerpers van het project, Casa architecten, opgericht in 1981 als een coöperatief. Collectief opdrachtgeverschap maakt het een architect bij uitstek mogelijk om als initiatiefnemer op te treden. Hij hoeft immers niet het ontwikkelingsrisico te nemen, maar kan dit bij het collectief van opdrachtgevers neerleggen. BO1 bevat 70 woningen die een brede variëteit vertonen om werken en wonen op hetzelfde adres te combineren. In het blok zijn ook enkele gemeenschappelijke ruimten opgenomen. Dakterrassen en grote veranda's langs de binnenhoven proberen de woningen buitenruimten te bieden, die meer kwaliteit hebben dan de gebruikelijke minimale balkons of loggia's. BO1 en Gespleten Hendrik zijn beide compacte, stedelijke blokken, waar de pogingen om binnen de conventionele en dwingende bouwstructuren van dragende binnenwanden met smalle beuken (veelal getunneld) tot differentiatie van individuele woningen te komen, tot slechts voorzichtige resultaten leiden. Uiterlijk verraden ze niets van de verschillen in het inwendige, maar houden ze de buitenwereld een neutraal masker voor.

Standaard en uitzondering

De paradox van het collectieve particuliere opdrachtgeverschap om door een gezamenlijke inspanning tot meer differentiatie te komen, leidt in de Nederlandse context tot opmerkelijke dilemma's. In landen buiten Nederland, of ze nu dichtbij liggen zoals België, of ver weg, zoals Canada en de Verenigde Staten, is het collectief particulier opdrachtgeverschap veelal een reactie op een zeer sterk geïndividualiseerde woningproductie. Bij de gezamenlijk opgedragen projecten staat daar het collectieve en het verbindende voorop.

In Denemarken lijkt vanuit een lange traditie van collectiviteit in de woonomgeving de relatie tussen collectiviteit en individualiteit vanzelfsprekend te zijn. In het project Egebakken bij Kopenhagen, opgezet in collectief particulier opdrachtgeverschap en ontworpen door bureau Vandkunsten (2004), is de balans tussen individu en gemeenschap, zowel in de stedenbouwkundige als architectonische opzet, overtuigend aangebracht. Het project brengt een honderden jaren oude bouwvorm van repeterende stroken met identieke rijwoningen samen met de hedendaagse wens om op maat gemaakte woningen te bezitten. Een uitgekiend systeem van toevoegingen aan een vaste basis maakt het mogelijk elke woning op de wensen van de bewoner toe te spitsen; ook wijzigingen in de toekomst blijven mogelijk. Het terrein is op ontspannen wijze ingedeeld in private en collectieve buitenruimten, met centraal een gemeenschappelijk 'huis' voor bijeenkomsten en andere gezamenlijke activiteiten.

In tegenstelling tot het buitenland, is in Nederland het collectieve initiatief veelal een reactie op de standaardisering en grootschaligheid van de woningbouw. De projecten worden vooral gedreven door de wens naar maatoplossingen, eigen expressie en voordeel. Gemeenschappelijke voorzieningen zijn geen vanzelfsprekend onderdeel van het collectieve initiatief. Het is moeilijk om vanuit de typisch Nederlandse situatie van een standaardisering in bouwmethoden en gefixeerde woningplattegronden naar het omgekeerde te gaan: differentiatie in woningtypen en veranderbaarheid, met gebruikmaking van gemakkelijk naar eigen hand te zetten bouwmethoden. Nog moeilijker lijkt het hierbij een architectonische expressie te vinden, die zich onderscheidt van de gebruikelijke repetitie, de 'staatsarchitectuur' of van een modi-

Interieur L.A. Ries-huis
Interior L.A. Ries-huis

Eetcafé in de Vrijburcht
Café-restaurant in Vrijburcht

euze, geforceerde individualisering van de overgang van de privé binnenwereld naar de openbare buitenwereld.

Het recente 'Vrijburcht'-project op het Steigereiland in Amsterdam, net als BO1 geïnitieerd en ontworpen door Casa architecten, laat dit dilemma zien. De ontwerpers weten op succesvolle wijze een gemengd programma van verschillende woningtypen en een aantal collectieve voorzieningen met elkaar te verenigen in één blok, dat ook voor niet-bewoners betekenis heeft door de ruimte in het gebouw voor bijzondere activiteiten. Tegelijkertijd blijven de woningen gevangen in het gebruikelijke nauwe stramien, en blijven de architectuur en detaillering onuitgesproken. Het gebouw, dat als enige de programmatische monocultuur van zijn omgeving weet te doorbreken, blijft onzichtbaar in de luide ruis van de individueel ontwikkelde woonhuizen eromheen.

Tijd en schaal

Het rapport van de VROM-raad (2009), met de titel *Wonen in ruimte en tijd, een zoektocht naar sociaal-culturele trends in het wonen*, ziet als belangrijke ontwikkeling voor de komende jaren de wens om de directe woonomgeving te delen met gelijkgestemden, opdat verschillende bevolkingsgroepen niet met elkaar, maar wel naast elkaar in relatief kleine 'clusteringen' op een duurzame manier kunnen samenleven.¹⁸ De observaties in het rapport met betrekking tot gemeenschappelijkheid en schaal sluiten naadloos aan op de kansen die het collectief particulier opdrachtgeverschap biedt: het samen, met gelijkgezinden ontwikkelen van eigen woningen en een gemeenschappelijke tussenruimte als overgang naar de buitenwereld. De beschreven voorbeelden van woonwijken of gebouwen die onder collectief opdrachtgeverschap zijn ontstaan, werpen een licht op de mogelijkheden en onmogelijkheden van collectief particulier opdrachtgeverschap. Ontwikkelingen op de schaal van een wijk als 't Hool (1.000 woningen) in Eindhoven lijken in deze tijd niet meer mogelijk. Grootschaligheid past niet meer bij de gedachte om samenhangende groepen bewoners bij elkaar te brengen; het past ook niet meer in een tijd waarin grootschalige uitleg van steden niet meer aan de orde is. Gezocht moet worden naar een schaal die aansluit bij de nieuwe oriëntatie op de bestaande stad en de al aanwezige bebouwing. Ook de samenleving is intussen te pluriform geworden om te kunnen of te willen streven naar een project als afspiegeling van de gehele maatschappij. Projecten die zich richten op een samenhangende groep bewoners zijn daarom relevant, terwijl de idealen van de brede bewonerssamenstelling van een aantal van de oudere projecten wellicht verleden tijd zijn.

In ieder geval kunnen we stellen dat collectieve particuliere initiatieven steeds een katalysator zijn geweest om uit de conventionele woningproductie te treden en nieuwe, op maat gemaakte oplossingen te ontwikkelen voor een grote verscheidenheid aan bewoners. Dat experimentele karakter van menig collectief woonproject zou juist nu opgepakt kunnen worden. De vraag is namelijk actueler dan ooit hoe met sobere middelen toch een rijkere differentiatie in het woningaanbod en een toespitsing op specifieke wensen van toekomstige bewoners bereikt kan worden. Hoe ontwikkelen we structuren die ook voor goedkopere woningen verschillende ruimtelijke en programmatische uitwerkingen mogelijk maken, waarbij groei en verandering ook later mogelijk zijn?

Of collectief particulier opdrachtgeverschap een uitweg biedt uit de huidige stagnatie in de Nederlandse woningbouw is niet te voorspellen. Het is wellicht onontkoombaar dat voor betaalbare woningen, zeker in de bestaande stad, projectmatige ontwikkelingen nodig blijven waarbij professionele opdrachtgevers een rol spelen. Maar ook als collectief particulier opdrachtgeverschap niet de gouden formule is, heeft het

private commissioning is usually a response to a highly individualized housing sector. There, the collective and connecting elements are at the forefront of collectively commissioned projects.

In Denmark, with its long tradition of collectivity within the living environment, the relationship between collectivity and individuality seems to be self-evident. The Egebakken project outside Copenhagen, a collective private commission designed by the Vandkunsten office (2004), managed to achieve a convincing balance between individual and community, both architecturally and spatially. The project combines the centuries-old building form of row development with identical terraced housing with the present-day ambition to own a custom-made house. Thanks to a sophisticated system of additions to a standard template each home can be adapted to meet the resident's personal wishes. Future changes remain a possibility too. The site has been casually divided into private and collective outdoor areas, with a centrally located communal 'house' for meetings and other joint activities.

The collective initiative in the Netherlands, unlike that in other countries, is usually a reaction to standardization and scale in the housing sector. The projects tend to be driven by the desire for custom-made solutions, individual expression and profit. Communal facilities are not necessarily part of these initiatives. It is difficult to move from the typical Dutch situation of standardized construction methods and fixed floor plans to its opposite: differentiated and flexible dwellings, built using easily adaptable construction methods. And it seems to be even harder to find an architectural expression that deviates from the usual repetition, the 'state architecture', or from a fashionable, forced individualization of the transition between private interior to public exterior.

The recent Vrijburcht project on Steigereiland in Amsterdam, like BO1 initiated and designed by CASA architecten, illustrates this dilemma. The designers successfully combine a mixed programme of different dwelling types with a number of collective amenities in a single block, which is likely to attract non-residents as well because of the space inside for special activities. But at the same time the homes remain caught in their usual straitjacket, while the architecture and detailing are nondescript. The building, the only one to break with the programmatic monoculture of its environment, remains invisible amid the noise of the individually developed houses surrounding it.

Time and Scale

The report by the VROM Council (Council for Housing, Spatial Planning and the Environment, 2009), entitled *Wonen in ruimte en tijd, een zoektocht naar sociaal-culturele trends in het wonen*, identifies as the key trend for the near future the wish to share one's living environment with like-minded people, so that various social groups can live, if not together, at least side by side in relatively small 'clusters' and in a durable way.¹⁸ The report's observations on communality and scale tie in well with the opportunities afforded by collective private commissioning: the development, with like-minded people, of our own homes and of a communal in-between space by way of transition to the outside world. The examples described here of collectively commissioned neighbourhoods and buildings throw a light on the possibilities and impossibilities of collective private commissioning. Developments on the scale of a neighbourhood such as 't Hool in Eindhoven (1,000 homes) seem no longer possible in this day and age. Such a large scale is not compatible with the ambition of bringing together cohesive groups of residents, nor is it relevant in an era when the large-scale expansion of cities is no longer on the agenda. What we need is a scale that is consistent with the new focus on the existing city and the existing housing stock. Besides, society has become so diverse that it is neither feasible nor desirable to

wel een onmisbare rol als een benadering die experimenten mogelijk maakt en inspirerende resultaten heeft opgeleverd waar het gaat om een juiste verhouding tussen differentiatie en samenhang. Juist deze initiatieven zijn waardevol om de professionele ontwikkelaar en corporatie op sporen te zetten, die aansluiten bij een vraag naar goede en betaalbare woningen. Een vraag die wil ontsnappen aan een eenduidige standaard, niet door een schijnbare differentiatie in beeld en voor veel geld aangeboden 'opties', maar door een structurele variatie en veranderbaarheid van het aanbod.

expect a project to reflect society as a whole. This is why projects that focus on a cohesive group of residents are relevant, while the ideal of the broad social make-up propagated by some of the older projects may well be obsolete.

At any rate, we can say that collective private initiatives have always been a catalyst for stepping away from conventional housing and developing new, custom-made solutions for a wide range of residents. This might be a good time to embrace the experimental character of many a collective housing project. The question is more relevant than ever: How can we use modest means to achieve greater differentiation in the housing market and cater to the specific requirements of future residents? How can we develop structures that will enable different spatial and programmatic elaboration, including growth and change at a later stage, even in affordable housing?

Whether collective private commissioning offers a way out of the current stagnation in the Dutch housing market remains to be seen. Perhaps it is inevitable that affordable housing, especially in the existing city, continues to depend on project-based developments and the intervention of professional commissioning bodies. But even if collective private commissioning is not a magic formula, the approach does play an unmistakable role in facilitating experimentation and has produced some inspiring results as far as the balance between differentiation and cohesion is concerned. These initiatives are valuable because they can point the professional developer and corporation in the right direction, towards the demand for decent and affordable homes, and away from a uniform standard, not through the illusion of visual differentiation and expensive 'options', but through structural variation and flexibility.

Noten

- 1 VPRO, *De slag om Nederland*, afl. 22, uitgezonden 8 oktober 2012.
- 2 Carel Weeber introduceerde het begrip 'het wilde wonen' in een interview in *NRC-Handelsblad, Cultureel Supplement*, 4 april 1997. Zie ook: Carel Weeber en Wouter Vanstiphout, *Het Wilde Wonen* (Rotterdam: 010 Uitgevers, 2000).
- 3 Zie ook het BNA-onderzoek naar het Homeruskwartier in Almere: Jutta Hinterleitner en Jacqueline Tellinga, *Hoe bouwt de particuliere opdrachtgever?* (Rotterdam: Nai010 Uitgevers, 2013).
- 4 Wonen à la Carte, zie: www.wonen.alacarte.nl (projectontwikkelaar Visade); Wenswonen, zie: www.wenswonen.nl (Heijmans woningbouw).
- 5 Zie: 'Nieuwe open ruimte in het woonensemble', *DASH* (2009).
- 6 Recente publicaties zijn o.a.: Karina van Heck en Bruno de Meulder (red.), *Wonen in Meervoud. Groepswooningbouw in Vlaanderen* (Amsterdam: SUN, 2009); Henk van der Woude, *Community Architecture in Nederland* (Bussum: Uitgeverij Thoth, 2012).
- 7 Annet Pasveer, *F.A. Warners (1888-1952). Pionier van het etagehuis* (Rotterdam: BONAS, 2004); 'Het luxe stadsappartement', *DASH* (2009), 108-117.
- 8 'Wonen in een nieuw verleden', *DASH* (2012), 94-99.
- 9 Juliette Roding en Thalita van Dijk, *J.C. van Epen (1880-1960). Van villabouw tot volkshuisvesting* (Rotterdam:

- BONAS, 1999).
- 10 *Architektur-Urbanismus. Architekten-gemeenschap van den Broek en Bakema*, Dokumente der modernen Architektur, nr. 12 (Stuttgart: Karl Krämer Verlag, 1976), 38-41.
- 11 Like Bijlsma, Madeleine Maaskant en Eireen Schreurs, 'Groeiwoningen - diagoonwoningen', *OASE*, nr. 57 (2001), 52-61.
- 12 Eerdere experimenten met rijwoningen met alternerende voor- en achterzijden zijn vooral in Scandinavië te vinden, bijv. Persson's Friluftstaden in Malmö. Zie: 'Het woonerf leeft', *DASH* (2010), 86-93.
- 13 *Hans Ruijsenaars architect* (Apeldoorn: catalogus Van Reekum Museum, 1993), 74-75.
- 14 Op. cit. (noot 12), 118-127.
- 15 Roland Gfeller-Corthésy, *Atelier 5. Siedlungen und Städtebauliche Projekte* (Braunschweig: Vieweg Verlag, 1994), 68-87.
- 16 www.wandelmeent.nl, geraadpleegd 31 oktober 2012.
- 17 Bij de verkiezing voor de beste woningbouwplannen van de afgelopen 100 jaar, georganiseerd door Aedes in 2001 naar aanleiding van 100 jaar Woningwet, belandde de Wandelmeent op de derde plaats, achter de P.L. Takbuurt in Amsterdam, en het Vroesenlaan-blok van Van den Broek in Rotterdam.
- 18 VROM-raad, 'Wonen in ruimte en tijd, een zoektocht naar sociaal-culturele trends in het wonen' (Den Haag: 2009).

Notes

- 1 VPRO, *De slag om Nederland*, episode 22, broadcast 8 October 2012.
- 2 Carel Weeber introduced the concept of 'het wilde wonen' in an interview in *NRC-Handelsblad, Cultural Supplement*, 4 April 1997. See also: Carel Weeber and Wouter Vanstiphout, *Het Wilde Wonen* (Rotterdam: 010 Uitgevers, 2000).
- 3 See also the BNA study of the Homeruskwartier in Almere: Jutta Hinterleitner and Jacqueline Tellinga, *Hoe bouwt de particuliere opdrachtgever?* (Rotterdam: nai010 uitgevers, 2013).
- 4 Wonen à la Carte, see: www.wonen.alacarte.nl (project developer Visade); Wenswonen/Tailorhousing, see: www.wenswonen.nl (Heijmans housing).
- 5 See *New Open Space in Housing Ensembles*, *DASH* (2009).
- 6 Recent publications include: Karina van Heck and Bruno de Meulder (eds.), *Wonen in Meervoud. Groepswooningbouw in Vlaanderen* (Amsterdam: SUN, 2009); Henk van der Woude, *Community Architecture in Nederland* (Bussum: Uitgeverij Thoth, 2012).
- 7 Annet Pasveer, *F.A. Warners (1888-1952). Pionier van het etagehuis* (Rotterdam: BONAS, 2004); *The Luxury City Apartment*, *DASH* (2009), 108-117.
- 8 *Living in a New Past*, *DASH* (2012), 94-99.
- 9 Juliette Roding and Thalita van Dijk, *J.C. van Epen (1880-1960). Van villabouw tot volkshuisvesting* (Rotterdam: BONAS, 1999).
- 10 *Architektur-Urbanismus. Architekten-gemeenschap van den Broek en Bakema*, Dokumente der modernen Architektur, no. 12 (Stuttgart: Karl Krämer Verlag, 1976), 38-41.
- 11 Like Bijlsma, Madeleine Maaskant and Eireen Schreurs, 'Groeiwoningen - diagoonwoningen', *OASE*, no. 57 (2001), 52-61.
- 12 Earlier experiments with terraced housing with alternating front and rear elevations are particularly common in Scandinavia, and include Persson's Friluftstaden in Malmö. See *The Woonerf Today*, *DASH* (2010), 86-93.
- 13 *Hans Ruijsenaars architect* (Apeldoorn: catalogus Van Reekum Museum, 1993), 74-75.
- 14 *The Woonerf Today*, op. cit. (note 12), 118-127.
- 15 Roland Gfeller-Corthésy, *Atelier 5. Siedlungen und Städtebauliche Projekte* (Braunschweig: Vieweg Verlag, 1994), 68-87.
- 16 www.wandelmeent.nl, accessed on 31 October 2012.
- 17 A competition to find the best housing design of the past 100 years, organized by Aedes to mark the 100th anniversary of the National Housing Act in 2001, saw Wandelmeent finish in third place, after the P.L. Tak neighbourhood in Amsterdam and the Vroesenlaan block by Van den Broek in Rotterdam.
- 18 VROM Council for Housing, Spatial Planning and the Environment, 'Wonen in ruimte en tijd, een zoektocht naar sociaal-culturele trends in het wonen' (The Hague: 2009).